

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-07>

УДК 392:665.18(477.81)

А. А. ДМИТРЕНКО, канд. іст. наук, доцент
кафедри музеєзнавства, пам'ятокознавства та інформаційних технологій,
науковий співробітник
e-mail: dmytrenko.a@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Дружби народів, 13, Луцьк, 47017, Україна

ТРАДИЦІЇ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ВОСКОВИХ СВІЧОК НА ЗАРІЧНЕНЩИНІ (РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ): за польовими матеріалами

Мета дослідження. Проаналізувати традиції виготовлення і функціонального призначення воскових свічок на основі експедиційних матеріалів, зібраних на Зарічненщині. Реалізація сформульованої мети передбачає вирішення наступних завдань: проаналізувати традиційні і сучасні способи виготовлення воскових свічок; з'ясувати, до яких дат і подій найчастіше виготовляли свічки; розглянути звичаї, пов'язані із виготовленням і посвяченням стрітенської і страсної свічок, їх застосування та апотропейні властивості; висвітлити особливості виготовлення весільної свічки і простежити зміни в її функціональному навантаженні; відзначити особливості виготовлення поховальних свічок; відзначити побутування звичаю пошуку потопельників з восковою свічкою. Об'єктом дослідження є воскова свічка як атрибут календарних і родинних обрядів, релікт культу вогню. Предмет дослідження – особливості виготовлення, застосування та апотропейні властивості воскової свічки.

Методологія дослідження. В дослідженні використовувались принципи історичності, об'єктивності, системності, комплексності; історичні методи дослідження (аналізу та синтезу, типологічний, порівняльно-історичний). Використаний етнологічний метод дослідження – збирання польових матеріалів за авторською програмою-запитальником; збирання інформації проведене із застосуванням кущового методу етнологічних досліджень. Використані польові матеріали, зібрані автором на Зарічненщині. Термін «Зарічненщина» вживається у значенні району до 2020 року. Після адміністративної реформи обстежені населені пункти увійшли до Вараської, Зарічненської і Локницької територіальних громад Вараського району Рівненської області.

Наукова новизна. У дослідженні вперше в українській етнологічній літературі висвітлені етнокультурні особливості воскової свічки Зарічненщини, використані польові матеріали вперше вводяться до наукового обігу.

Висновки. З'ясовано, що найдавнішим способом виготовлення свічок було сукання, качання. З другої половини ХХ ст. використовують мокання і виливанням у металеві трубочки. В останні десятиліття поширилось скручування свічок із листка воску і виливання у силіконові форми. Відзначено, що свічки виготовляли до свят календарного і родинного циклів. Найбільше застосування мали стрітенська і страсна свічки. Перша свічка найчастіше використовується як апотропейний засіб від грому і бурі: викурювання хрестів на сволоку, підпалювання волосся навхрест, запалювання при грозі. Страсна свічка, за віруваннями поліщуків, є потужним апотропеїв від нечистого і злого: обхід із запаленою свічкою житла і господарських споруд, викурювання хрестів на одвірку. Для успіхів у господарстві страсну

свічку потрібно принести з вогнем. Обґрунтовано зміни у виготовленні і функціональному призначенні весільної свічки: тепер її зазвичай купують; а з суто весільної свічки, що символізувала об'єднання молодят та їх родин, вона трансформувалась у вінчальну. За горінням весільної свічки прогнозують майбутнє життя молодої родини. Поховальну свічку купують, або ж використовують стрітенську.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, воскова свічка, календарні і родинні обряди, вірування, народні знання, Заріченщина.

Як цитувати: Дмитренко А. А. Традиції виготовлення та функціональне застосування воскових свічок на Заріченщині (Рівненська область): за польовими матеріалами. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2023. Вип. 36. С. 68-79. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-07>

In cites: Dmytrenko A. A. Traditions of production and functional use of wax candles in the Zarichne region (Rivne oblast): based on field materials. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, 2023, Issue 36, (68-79), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-07> (in Ukrainian)

Воскова свічка – невід'ємний атрибут багатьох обрядів календарного і родинного циклу з широким функціональним навантаженням. Вірування в цілющість воскової свічки базуються на сакралізації вогню, характерному для давніх народів, для яких був характерний культ вогню. Воскова свічка часто асоціюється з небесним вогнем, Святим духом і наділена численними апотропейними функціями – захист оселі, господарства, родини, людини та ін. Таке особливе ставлення до воскової свічки могло бути зумовлене й ставленням до бджоли як Божої мушки, святої. Тому воскова свічка є ще й частиною бджільництва, у т. ч. давньої його форми – бортництва, яке є елементом Національного переліку нематеріальної культурної спадщини. Зважаючи на це, дослідження традицій виготовлення і функціонального призначення воскової свічки на прикладі одного з регіонів Рівненщини є актуальним, як в науковому, так і прикладному значенні, особливо зважаючи на те, що це регіон, постраждали в наслідок аварії на ЧАЕС.

Традиційно свічка в українців виконувала не утилітарну, а символічну обрядово-ритуальну функцію. Свічка завжди була своєрідним символом зв'язку з Богом, з родичами, які відійшли в інший світ. В селянських житлах свічку не використовували для освітлення, цю роль виконували інші атрибути – лучина, посвіт (світач, комин), після Другої світової війни в сільському середовищі почала використовуватись масляна (гасова), яка хоч і була винайдена в середині XIX ст., не мала широкого використання в побуті.

Воскова свічка, зважаючи а широку сферу її застосування, неодноразово була об'єктом вивчення дослідників народного календаря [13], родинної обрядовості [2; 15], світоглядних уявлень [10; 12], бджільництва [4–8]. Автори висвітлювали різні аспекти функціонального використання воскової свічки. Названі праці містять і окремі матеріали із Заріченщини. Названі дослідження не відображають особливостей виготовлення і використання воскової свічки на Заріченщині.

Джерельну базу склали польові етнографічні матеріали, зібрані авторкою в ході історико-етнографічної експедиції, організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у 2020 році (керівник – Р. Омеляшко) [9, ф. Березне–2013]. Використані етнографічні записи експедиції П. Чубинського [18] і відеоматеріали із соціальних мереж про виготовлення воскових свічок [1–2; 17].

Віск – продукт бджільництва, який ішов в основному на виготовлення свічок. Варто взяти до уваги, що в період лісового (бортного, колодного) бджільництва воску було не так багато, адже мед традиційно зберігали в діжках, глеках, згодом в інших ємностях, разом з вощиною. У бортях і колодах не було рамок, тому мед підрізували разом з вощиною і в такому вигляді щільно наповнювали в посудину для зберігання. Мед споживали разом з воском – його

довго жували, а те, що залишалось, викидали. Зважаючи на те, що віск має дезінфікуючі властивості, це був своєрідний процес оздоровлення.

Лише незначну частину бортного меду відокремлювали від воску – спочатку відціджували мед, а отриманий віск варили, пропускали через полотно, видували і формували «кружки», які потім і використовували для виготовлення свічок. Ситуація з воском поступово змінилася з поширенням в середині ХХ ст. рамкового бджільництва. Частину отриманого воску пасічники використовували для поновлення рамок, а з решти можна було виготовляти свічки. Зазвичай кожен бджоляр, або ж його рідні – мати, дружина уміли виготовляти свічки з «вощечку» – весільні, стрітенські, великодні, весільні, церковні, лікувальні та ін.

Технологію виготовлення традиційних (саме традиційних, тому що сьогодні виготовляють в основному декоративні свічки і не з воску, а з додаванням воску) пам'ятає багато респондентів старшого віку, які бачили спостерігали за процесом виготовлення свічок в дитинстві: *«То, як мати моя, то було мені до того. Але бачила, що вони робили – Зинівка і Палашка. Я то добре помню»* (с. Борова) [9, ф. Березне–2013]. У ряді поліських селах традиція виготовлення таких свічок збереглась дотепер [3].

Найбільш давнім способом є викачування воску за допомогою дощечок – «качані» свічки. Цей спосіб, який називають «сукасти свічку», дотепер використовується в родинах пасічників для виготовлення свічок. Процес сукання складається із кількох технологічних етапів. Насамперед, внівши до хати «кружок» воску, від нього відокремлюють частину, необхідну для виготовлення запланованої кількості свічок. Далі віск подрібнюють на невеликі за розмірами шматки, зазвичай, потрібні для створення однієї свічки, і нагрівають. Найпоширенішим є нагрівання воску на припічку перед палаючою пічкою: *«Перед нарубає того воску на таки кусочки. Ну, як на свичку. І ставить на припику, як ми кажемо, на печи. І перед полумнєм він вже стане такий м'який»* (с. Борова). Іноді шматки воску кидають у гарячу воду: *«Воду ростопляли, віск ростопили... Тепла вода мусить, щоб він би теплий був»* (с. Ниговищі). Коли віск розм'якне, його розминають просто у воді: *«Як свічки? А ми обикновено. Возьмем но, розмісимо той воск, той віск. В гарчій воді да розмісим, розмісим»* (с. Морочне) [3; 9, ф. Березне–2013].

Поки віск нагрівався, сукали із лляних ниток гнота (кнота) (с. Борова) [9, ф. Березне–2013]. В залежності від розмірів і товщини свічки, його робили коротшим чи довшим, тоншим чи грубшим. Часто це робила жінка, іноді – загодя.

Наступний етап – розминання воску, щоб він став еластичним. Цей процес можна порівняти із вимішуванням тіста – чим ретельніше, тим кращий вийде хліб і так само віск для свічки. На цьому етапі в підготовці воску на свічку активну роль брали й діти. Віск довго розминали в руках: *«От він (батько – А. Д.) його розжимає, розжимає, розжимає в пальцях»* (с. Борова) [9, ф. Березне–2013]. При цьому, щоб зробити віск м'якшим і еластичнішим, часто його розминали перед полум'ям печі, а тепер – грубки [3].

Коли віск готовий, просто в руках ліплять свічку, кладуть її на стіл, або ж на призначену для цього дошку, викачують, потім розрізують свічку до середини по довжині і хтось із присутніх вкладає гнота – діти, дружина ін.: *«... зробим би свічку, послі викачуємо. На столі. Викотимо, а потом так беремо да й її так розріжимо. І тоді кнота того заложимо. Шнурочка»* (с. Морочне). Тоді свічку знову зліплюють і викачують остаточно. Для цього використовують рівеньку дошку, що, на відміну від рук, дозволяє зробити рівну свічку: *«потом тими дощечками владував»* (с. Борова). У с. Озерськ (сьогодні – Дубровицька міська громада) для викачування свічок використовували «рублі» для прасування (викачування, збивання) білизни. Рубля перевертали іншим, рівним боком і доводили свічку до завершення: *«Хто в руках, хто на столі, хто, навіть брали такі ці, колишні, як то збивали, ладили одежу, полотно в основном розкручували. Таким. Така доска береться, вона чуть-чуть задзюбрена, щоб воно проскакувало. По-різному люди»*. У с. Ниговищі готову свічку колись занурювали в холодну воду, щоб вона схолола і краще тримала форму: *«А потом качали і всажали вже в холодну воду, щоб заохолодала та свічка»* [9, ф. Березне–2013].

Другий, більш пізній, спосіб виготовлення воскових свічок – «мокання». Як наголошують респонденти, *«качені довго робить»*, тому з часом придумали більш простий спосіб. Як і при качанні, віск рубають, нагрівають і розтоплюють до рідкого стану. Беруть нитки-гноти і по одній, або ж по кілька, прив'язаних до палички, раз за разом мокають у розтоплений віск: *«Рубають, нагрівають і в відро в гарачу воду. І на нитки, на таку палочку наматували десять штук, скільки там в відро влезить. І мокали. Винімали, мокали – винімали і получалася свічка. І баба носила її в церкву»* (с. Локниця) [9, ф. Березне–2013].

Третім, сучасним способом виготовлення свічок в домашніх умовах є «лиття», виливання. Найчастіше для цього використовують спеціально виготовлені металеві трубочки, в які заливають розтоплений віск. У с. Озерськ для виливання свічок використовують карту з флюорограми: *«Ми самі робим... ми з чоловіком додумалися... віск розтоплюєм. Нагріваємо, геть розтоплюємо, шоби рідке було... Береться з флюорограми картка. Скручуєте – вона гладка дуже – ниточки зав'язують: з одної сторони нитку вставляєте, але затикаєте фольгою..., туди заливаєте віск, вона ж не плавиться»*. При цьому респонденти наголошують, що попередні покоління дотримувались традиційної технології: *«Раньше, воно скручували в руках. Не розтоплювали, а просто м'яким робили і в руках крутили. От дід, баба в руках крутили»* [9, ф. Березне–2013].

Качані (сукані) свічки дотепер виготовляють напередодні свят і не тільки в родинах пасічників, а й на спеціальних майстер-класах, влаштованих етнографами та бджолярами. Адже, за віруваннями, саме качана свічка володіє великою апотропейною силою [12, с. 32]. Сукання свічки традиційним способом зафіксували на відео А. Панкова і О. Нагорнюк [3].

Однак сьогодні переважають інші, сучасні способи виготовлення воскових свічок. Перший спосіб – виливання у силіконові форми різних розмірів із нанесеним всередині візерунком чи без нього. Віск розтоплюють і заливають у форму, в яку попередньо вставили гніт. Попередньо внутрішню частину форми обробляють силіконовим спреєм, щоб дістати готову свічку. Коли віск застив, форму розкладають і дістають свічку, яку, для створення рівної поверхні, викачують на картоні. Другий спосіб – виготовлення свічки із листа вощини. На край листа кімнатної температури (щоб добре крутився) кладуть гніт, який потрібно натерти воском, втискують його у віск, а тоді закручують. Часто для свічок беруть не натуральний, а соєвий, пальмовий віск. Традицію сукання свічок відроджують окремі бджолярі й етнографи, наприклад А. Панкова, яка створила майстерню «Дика свічка» і проводить майстер-класи з виготовлення свічок із бортного воску [1; 17].

Найчастіше свічки сукали напередодні великих свят – Різдва, Стрітіння, Великодня. Переважно бджолярі давали віск на церкву, але доволі часто і самі виготовляли свічки для церковної служби. Респондент із с. Борова добре запам'ятав як батько виготовляв свічки для церкви на Великдень: *«Да. Он на столі положить і катав. То він їх у Великодну суботу, перед Паскою, він їх може по сто штук робив. Тоді ж то ще було, я знаю, при Польщі. Да в церкву вельми ходили. Да люди, то в кошиль, паску святити»* [9, ф. Березне–2013].

Чи не найбільшим символічним захистом на Поліссі, як і в ряді інших регіонів України [1–4; 8; 10; 12; 14–15; 13, с. 38–41], була, а подекуди й залишається, стрітенська свічка, посвячена у день Стрітіння (2 лютого за новоюлінським календарем), яку на Зарічненщині називають переважно громнична: *«Громничная, кажуть, свічка»* [9, ф. Березне–2013]. Дотепер в окремих родинах пасічників вважають, що стрітенську свічку необхідно виготовити самому, але не більш новітніми способами, а давньою технікою сукання. Саме власноруч виготовлена свічка вважається найбільшим оберегом [11]. Окрім того, стрітенська свічка має бути якомога довшою, щоб можна було використовувати до наступного Стрітіння. Така традиція існувала й в інших регіонах України [8, с. 9].

Виготовлення стрітенських свічок на Зарічненщині має певні особливості. Зокрема, сьогодні практично жоден з опитаних респондентів не пам'ятає про традицію обмотування стрітенських свічок льоном, який на більшості території Полісся використовувався у народній медицині як потужний магічний засіб [13, с. 40; 14]. Більшість респондентів відзначали, що стрітенську свічку льоном не обмотували, а для «спалювання» рожі (захворювання шкіри)

брали «простей» льон і звичайні свічки. Освячення ж цієї важливої для Полісся культури відбувалось на Спаса (6 серпня за новоюліанським стилем) (с. Радове) і в окремих селах саме цей льон використовували в народній медицині (с. Іванчиці). Окремі інформанти не заперечували існування такого звичаю в минулому: «*Не, не бачила. Мо колесь старички таки, бабки, то може й обмотували*» (с. Омит). Ситуацію прояснила мешканка с. Морочне, 1927 р. н., яка втрату звичаю обґрунтувала відсутністю льону: «*Ну, раніше обмотували, а тепер його нема, того льону. То так святять*» [9, ф. Березне–2013]. А ще мешканці громади часто говорили про відсутність церков у їхніх селах, що також привело до втрати багатьох звичаїв. Сьогодні стрітенські церкви купують, часто в церкві, і прикрашають кожен на свій смак, або ж купують на ринках, на сайтах вже декоровані, чи виготовляють на передсвяткових майстер-класах, які проводять музеї, бібліотеки, заклади освіти, будинки культури та ін. Для декорування свічок використовують різноманітні природні (сухі квіти і трави, гілочка сосни чи ялини), синтетичні матеріали (квіти, стрічки) і аплікація (зображення сцени зустрічі Симеона з Ісусом Христом або ж зображення Святих).

В окремих селах Зарічненщини стрітенську свічку, за аналогією зі страсною, несуть з церкви додому запаленою та ще й обходять хату і все господарство [10, с. 50–51], однак в обстежених селах такого звичаю не зафіксовано, хоча він відомий і в інших регіонах України [8, с. 8].

Не характерне для сіл Зарічненської громади і багаторазове освячення стрітенської свічки (до семи і навіть дев'яти разів), що зустрічалось в різних селах Рівненщини [10, с. 51; Пархом, с. 39]. Мешканці переконані, що слід щороку святити нову громницю: «*В нас кажуть однею не можна. Постоянно святети. В нас кожен рік береш свіжюю свічку і святити*» (с. Новосілля) [9, ф. Березне–2013].

Вже під час освячення в церкві стежили за вогнем громничної свічки, за характером якого прогнозували окремі аспекти погоди на наступне літо, визначаючи, як часто буде гроза: «*Як свечки трищать, то будуть гримоти*» (с. Серники); «*То ете гримітиме вельми, кажем*» (с. Вовчиці); «*Да, якщо каже трищать, то буде громничне літо*» (с. Річиця) [9, ф. Березне–2013].

Найчастіше ритуальну семантику стрітенської свічки використовували з метою захисту від грози. Свічку не могли носити як оберег, тому її апотропейну силу використовували через здійснення ряду ритуальних дій.

Прийшовши з церкви, першим чином проводили обряд випалювання / викурювання хрестів на покуті (покоти), на сволюку (центральный бальок у традиційному житлі), часто одразу ж при вході в хату: «*Да-да, в свято святять свічку, приносять до хати, роблять у хати крижика із свічки... То запалиш да обліпиш там тую бальку, чи шо... Батько мій тоже, покойний, бувало завше принесе, до мати зробить крежика*» (с. Радове); «*Ми то з тею свічкою приходимо, робимо над, де образи, хрестика на покоти*» (с. Новосілля); «*І хрестики в нас таково, як вуйдуть у хату, на вході, та роблять тее свічкою хрестички. Тако запалюють і тим димочком хрестики пороблять*» (с. Млинок) [9, ф. Березне–2013]. Хрест вважається давнім і поширеним засобом захисту оселі і часто використовується дотепер не тільки на Стрітення, а й на Водохреща (хрести, написані глиною) [7, с. 229–230; 8, с. 7–9; 10, с. 50–52]. Однак в останні десятиліття ця традиція поступово відмирає, що спричинене новими технологіями будівництва житла: «*То колишня природа, а тепер уже поліпляни хати... Куде тую свічку? Тепіречку самеї обої у хатах. А колись я білила хате, то робили, я знаю, крижика*» (с. Радове) [9, ф. Березне–2013].

Наступний обряд апотропейного характеру – підпалювання стрітенською свічкою волосся: в одних селах це робили лише дітям, а в інших – всім, хто боявся грому: «*Подсмалюють, щоб діти не боялися грому*» (с. Млинок); «*Навіть і старим людям я пудпалюваю. Хто боїться грому, то прийдуть, в мене хлопец, зо мною живе. А другий раз єстя багато в нього хлопцув, то кричу: „Хлопци! В кого підпалити, коб грому не боєлиса?“ І собі пудпалюваю, бо я боюса. Палимо*» (с. Новосілля). Найчастіше волосся підпалювали навхрест: над лобом, на потилиці і над вухом – справа і зліва: «*Пудпалювали нас, коб не боєлиса грому.*

Отако пуд вушима пудпалювали свічкою тею, громнечнею, й пуд вухами. І ззаду. Пудпалювала мати. Добре я гете помню» (с. Радове); *«Обсмалють тут, потилици. Нахрест. Отут смалють, на потилици, с правої сторони і з лівеї. Так потрошечки беруть косейку. Колись так мати казала»* (с. Млинок) [9, ф. Березне–2013]. Звичай підпалювати волосся має доволі широке побутування у селах Полісся, тим паче, подекуди вірять, що це захистить і від головного болю [4, с. 132; 7, с. 230–231; 8, с. 10; 13, с. 40–41].

Щодо зберігання стрітенської свічки, то подекуди зберігся звичай тримати її у вертикальному, або ж наближеному до нього положенні. У с. Омит свічку ставили у хліб: *«У нас хліба булочку на стил кладуть да ставлять туду свічечку. І свічка горить... Й зроду у хліб»*. У с. Прикладники стрітенську свічку вішають на стіні: *«Ну, її святять, а потім вішають у хати... Повісять її десь в такому, я на ленточку повісила, шоб вісіла. Ленточка зав'язана, свічка, а потім за ленточку за гвоздічок зачепила і вона так вісить. Другий ставить, де є ся міста. А в мене там нема міста, то я повісила»*. Дехто кладе свічку у шафу, але тільки до літа, доки не почнуться грози: *«В мене в шафу вон лежить»*. Влітку стрітенську свічку ставили у посудину із зерном чи піском і палили при грозі: *«На окні вона й зара в мене в стакани стоїть. Як десь оно чуть загримить, то я вже її палю»* (с. Новосілля) [9, ф. Березне–2013].

Чи не найважливішим функціональним призначенням стрітенської свічки була охорона від грози у літній період. З початком грозовиці свічку запалювали і ставили на столі або на вікні, вірячи, що полум'я свічки вбереже житло від блискавки – туди, де горить свічка, блискавка не б'є (симпатична магія): *«Та стрітенська свічка, то кажуть, як гримить, то добре в хаті запалити ту свічку, то вродє добре од грому»* (с. Іванчиці); *«А якщо гримить отако, спека та, жара ж така, то я самая, вроді понімаю, але мене якась жусть бере, то я сама палю. Спалюю»*. Найчастіше стрітенську свічку палили в так звані «горобині ночі» (переважно серпень), коли грози поєднуються із зірницями на небі: *«Як грім. А вото є часом голубина ніч (горобина ніч – А. Д.), як ото кажуть, то цілу ніч в мене горить»* (с. Перекалле) [9, ф. Березне–2013].

На Зарічненщині не зафіксоване використання стрітенської свічки в народній медицині, а от у застосування у народній ветеринарії відоме [6, с. 42]. Респондентка із с. Новосілля розповідала про випадок, коли за допомогою церковної проскурки і стрітенської свічки відвела біду від корови, яка не могла розтелитися (народити телятко): *«В мене у сина була корова, не могла розтелитиса. То я брала проскурку святу, оту що посля Паски дають у церкви, і палила ту свічку, громничную. І давала, з водечкою, розмочела, давала тий корови випити і з тею свічкою кругом обходила корови. Ну, і вже ж було так, шо не могла обце, навіть і доктора позвали, не могли ничего зробити. А так осталась корова живая. Телючок затративса, а корова осталась, а вже мали дорізувати... Але ми там з однею жиночкою отакоє зробили і остала корова»* [9, ф. Березне–2013].

Посвячену стрітенську свічку інколи використовували і в похованих обрядах – запалювали при покійникові: *«В нас свічку в руки дають. Як вже її нарадили на той світ, то дають в ліву свічку, а правею, кажуть, людина на тім світи буде хреститиса»* [9, ф. Березне–2013]. Використання стрітенської / громничної свічки в поховальних обрядах характерне і для інших районів Полісся. Дослідниця поховально-поминальної обрядовості О. Боряк трактує використання свічки на похороні її асоціативною функцією «свічка-церква» [2, с. 119].

Широке функціональне призначення стрітенської свічки спонукає до того, щоб святити велику, а то й декілька свічок одразу: *«Я не одну беру»* (с. Перекалле) [9]; *«Я беру й по три, і по штири, бо я боюсь грому»* (с. Новосілки) [9]; *«Їх наберуть багато»* (с. Омит) [9, ф. Березне–2013]. Така традиція не рідкість на Поліссі, вона зустрічається і в інших регіонах [10, с. 50]. Свічку бережуть упродовж року, до наступного Стрітіння: *«В кожней хати пушиті святая бережетса год – од весни до весни»* (с. Морочне) [9, ф. Березне–2013].

Якщо стрітенська свічка була велика і зазвичай її несли із собою до церкви, то страсна свічка (посвячена на Чистий (Страсний) четвер напередодні Великодні) була порівняно невеликою і її брали в церкві. Однак більш давньою є традиція виготовлення свічки вдома. Відомості про це знаходимо у матеріалах історико-етнографічної експедиції П. Чубинського:

«Трудова свічка лучче Богу вгодна». При цьому, віск на свічку не купували, а «відпрацьовували», тобто допомагали щось бджолярам в господарстві [18, с. 18]. Сьогодні дуже часто ідуть до церкви зі своїми свічками, які декорують, використовуючи гілочки верби (котики), стрічки та ін. Із запаленою свічкою стоять упродовж служби Страсного (Чистого) четверга (напередодні Великодня) і забирають додому. Якщо стрітенських свічок можна було святити багато, то страсну лише одну: *«А страсную тобі ніхто не дасть більше. Купила і тую, що палила і принесеш додому»* (с. Неньковичі) [9, ф. Березне–2013].

На Зарічненщині, як й в інших регіонах України, існує традиція нести страсну січку запаленою, а щоб вогонь не погас, використовують різноманітні пристосування: колись брали скло від газової лампи, паперові ліхтарики та ін. [13, с. 55]. Сьогодні для цього найчастіше пристосовують пластикові пляшки, спеціально їх декоруючи: *«Да, то в Чистий Четвер ми приносим свічку, огонь додому. Бутилку одриваєм. Тепер ети пластмасові бутилки. Бо ж нам далеко до церкви. І ми її не принесем. А так одріжемо бутилку, і в бутилку, і приносим»* (с. Локниця). Пояснення звичаю просте – вогонь лікувальний, щоб щастило, на удачу, щоб вправна господиня була, щоб господарські роботи швидше виконувалися і доньки швидше заміж повиходили та ін.: *«Приносять тоже до хати, запалюю. Ето так норовлять, щоб із церкви та свічка не загасла»* (с. Серники); *«... ето кажуть, що для удачі вже, щоб добре все велося. Я носила ше у плещи тую свічку, поки ходила... Казали такеї казке. А хто ж його знає? Я то нічого не знала. Я принесу да зроблю, щоб щастило. То казали, вже щастело всьой рік удома. Для щастя тая свічечка»* (с. Новосілля); *«Приносять. Бо то такий огонь, як би сказати, він в церкві горить і щоб не потушити, там молитви відчитуються, якби лікарствінний... Треба кожен рік»* (с. Перекалле) [9, ф. Березне–2013].

Страсна свічка вважається потужним апотропейним засобом, тому, прийшовши з церкви, за традицією, із запаленою свічкою обходять усі хорони (житло і господарські споруди – хата, хліви, клуня, льох ін.: *«Все, те, шо на подвір'ї, то то хорони»*), вірячи, що таким чином очистились від всього злого і недоброго. Ця дія спричинена віруваннями, що у великі свята активізується нечиста сила, тому потрібно проводити ритуальні дії, аби вберегтися від неї.

Найпоширенішим способом магічного захисту оселі і її мешканців за допомогою страсної свічки було, а в старших людей залишається дотепер, викурювання хрестиків на одвірках перших, а часто і всіх дверей в хаті: *«Хрестика на дверях. Отако вгорі, як уходиш, то на дверях робили»* (с. Новосілля); *«При вході перших дверей. І я їх всі покрошки пропалила. І в тих хатах»*. Яка роль випалених хрестів? За переконанням респондентів, хрести, викурені особливою свічкою, мають велику оберегову силу. Вірять, що така оселя є під захистом «Божого духу» і «ангелів» і «зле» не може потрапити в оселю: *«І добре вже так, для людини добре там вже знаходиться. Святий дух, як сказати, Божий дух, анголи»* (с. Перекалле); *«Шоб хата святая була»* (с. Серники) [9, ф. Березне–2013].

Ще одне функціональне призначення страсної свічки – використання в народній медицині. У с. Серники вірять, що, віск із цієї свічки допомагає при «жовтусі» (гепатиті). Можливо за аналогією – жовта свічка протистоїть «жовтій» хворобі. Віск ковтали, або розтоплювали і пили: *«... як хто може, то й з огнем до хати занесе. І вона, кажуть, зцилює, та свічка. Ето кажуть, що як жовтуха в чоловіка, то її треба потрібити, значиться. Прамо десь її розтаївають і п'ють. І ковтають»* [9, ф. Березне–2013].

Із страсною свічкою, як і півтори сотні років тому [18, с. 18], ідуть до церкви у п'ятницю, в суботу і її ж запалюють при освяченні великоднього кошика. Ті ж люди, які не мають страсної свічки, на Великдень купують її у церквах. Респондент із с. Борова добре запам'ятав як батько виготовляв свічки для церкви на Великдень: *«То на Паску вин їх сотні. Да. Он на столі положить і катав. То вин їх у Великодну суботу, перед Паскою, вин їх може по сто штук робив. Тоді ж то ше було, я знаю, при Польци. Да в церкву вельми ходили. Да люди, то в кошиль, паску святити»* [9, ф. Березне–2013].

Велику роль воскова свічка відіграє у родинних обрядах. Свічку запалюють при хрещенні дитинки, при одруженні і відході людини в інший світ.

Особливою почесним для бджоляра було (а подекуди залишається й дотепер) виготовлення весільної свічки, хоча всі більше респондентів говорять, що свічки тепер більше купують і вдома не виготовляють: *«Теперечка по хатах хто робить, а хто й не робить. То я вже, як за гетих, за моєї пам'яті, то ще як я женилась, то робев мені батько. Бо в мого батька пчолі було»* (с. Річиця). Колись свічку виготовляв рідний чи хресний батько, хтось із родичів чи, як кажуть, той, хто вмів це зробити: *«А тоді робили свічки. Там в нас отой Миранюк Хведір, то він тії свічки робив з того воску. В його й купляли»* (с. Кухітська Воля). Часто весільні свічки робили самі бджолярі. Як згадував респондент, батько якого мав бджіл, *«Ето саме основне його діло було – на весилля робити свички!»* (с. Борова) [9, ф. Березне–2013].

Відбулась і трансформація самого обряду з весільною свічкою. В окремих селах молодятам робили дві свічки, а в інших – одну «парну»: свічку згинали пополам, утворювалось дві, з'єднані між собою свічки, що, фактично, передувало весільному обряду поєднання родин і об'єднання свічок. Може припустити, що давніше все ж виготовляли дві свічки і їх об'єднання й було символом всього весільного обряду: єднання молодят і їх родин.

Раніше, коли молодята повертались і вінчання, їх зустрічали на порозі зі свічками, які ставили в хліб і одразу ж частували медом: *«Свічке, стричають молодех із свічками. Дві свічки палять, да на пуднос становлять хліб і теї свічке... Без свичок – не... Як повинчються і приходять уже в хату, то стричають молодех і стричають з теми свічками і медом»* (с. Вичівка) [9, ф. Березне–2013]. Виходячи із матеріалів, зібраних в інших регіонах Правобережного Полісся [5, с. 37–38; 15, с. 89–92], цей обряд є пізнішою трансформацією звичаю з'єднання свічок на порозі, коли наречений приходив в дім до нареченої. Саме так єднались дві родини.

Після того, як молодят зустріли з вінчання, їх вели до хати і свічки запалювали на тому місці, де вони сиділи, традиційно це була покуть. В одних випадках свічки прибивали на стіні над молодими, під образами: *«Колися ставили коло образив, палели її... А тепер вже не садять на покутну лаву молодих, бо каже, там покойнік лежєєв. А раніш постійно там, на покутний лави, де покуть... на гетий лави садели і свічки на їмі горіли»* (с. Новосілля). В інших селах свічки в хлібові ставили на столі перед молодятами і запалюють: *В хлібови... Шено як приїдуть з церкви й запалюють дві свічки»* (с. Ниговищі). Вважають, що вони мають згоріти до кінця (с. Неньковичі) [9, ф. Березне–2013].

Дуже поширеною є віра в символічність вогню весільних свічок – за їх горінням прогнозують майбутню долю молодят. По селах, як наголошують респонденти, з усіх боків «зазирають» на ті свічки: рівно горять – щасливе життя, миготять – погане життя, одна зі свічок погано горить – хвороби, одна свічка швидше горить – раніше умре та ін.: *«Бо иншиє на ньому вже гадають життя. Якщо вони стоять і хвайнінько горять, о, кажуть, то будуть дружно і добре жити. А буває так, що одинаковії і одна добре горить, а друга погано, ето уже і хвороби будуть і погане життя. А ше буває й таке, що одна геть згорить, а другая буде стояти, то знай що помре, чи те в кого свічка вперед горить. Ето точно правда. Ето вже з довір'я старії люди»* [9, ф. Березне–2013].

Сьогодні свічка стала елементом вінчального обряду і прогнози на майбутнє життя молодої родини роблять вже під час вінчання, спостерігаючи за горінням свічок: *«Та то в церкви, як винчєть... Як винчєють, то диржєть винці в церкви тики тепера і свічечку, і тії свічки»* (с. Новосілля) [9, ф. Березне–2013].

Якщо бджолярі із великим задоволенням давали віск для виготовлення весільної свічки, що було дуже хорошим знаком, то віск на похорон старалися не давати, адже це був поганий знак для бджіл. Окремі респонденти пояснюють це тим, що свічки «нихто, мало хто вмів робити». Тому люди старшого віку намагалися наперед пристаратися собі свічку. А якщо ж так трапилось, що свічки не було, тоді просили бджолярів, щоб зробили: *«Он Зинівка, колись... то вона й зробить тай принесе... Я знаю, як моя мати вмерла, то вона робила і Палажка. Вони робили. Як зара помню, шо вони робили. Вона, бувало зробить да й принесе таку товсту»*

свічку, що попогорить. Льон, отакою викотять з льону, і туди вкрутювала, і такі свічки робила. Помню, як моя мати вмерла» (с. Ниговиці) [9, ф. Березне–2013].

В окремих селах регіону побутував звичай пошуку потопельників за допомогою хлібної діжки / кришки з хлібної діжки, хліба і свічки. Кишку пускали на воду, вона плавала по водоймі, а в місці, де був потопельник, ставала: «... у нас був утопленик да не могли найти. То палели, значить, гетіє свічки і хліб да пускали на воду... воно плаває, плаває, а там, де потопленик лежить, то мусить стати». В інших селах хліба не брали, а на кришку / діжку ставили тільки свічку: «Палели в нас. Було. Два брати втопелоса, то палели. Одного найшли, а другий позніше втопивса. То того не находили, то свічку палели» (с. Омит); «Становели ту свічку і та діжка, і шукали таких, утопленникув. То та діжка, де вин втопивса, вона прийде й стане... От я не знаю, чи й хліб клали. Но свічку, то ставили. В діжци і прямо та діжка пливе й пливе і стане». В окремих використовували тільки хліб, а свічку не брали: «То кажуть хліб як пускають, да де хліб кружається, то там топленник» [9, ф. Березне–2013].

Поширеним було виготовлення свічок для лікування запалення вух. Для цього воском просочували стару полотняну тканину і, поки вона була тепла, скручували у трубочку, часто використовуючи при цьому веретено для прядіння ниток. При потребі, свічку ставили у вухо і запалювали, витягуючи гній. Такі «вушні» або фітосвічки відомі дотепер, їх можна купити в аптеках і на різних сайтах, де наголошують, що «Вони безпечні, ефективні, комфортні, а ті, хто вже ними користувався, наголошують на надзвичайній приємності процедури... Вушні свічки працюють як димова труба... Це створює вакуум і витягає з вуха небажані відкладення, прогріває та діє лікувальним димом на внутрішнє вухо та проходи» (с. Комори) [9, ф. Березне–2013; 16]. Лікування хвороб вуха свічкою характерне і для інших регіонів Полісся [12 с. 31–32].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Як підсумок проведеного дослідження можна зробити висновок, що найдавнішим способом виготовлення воскових свічок, який подекуди зберігається дотепер, було «сукання», «качання». Він був довготривалим і часто робота об'єднувала чи не всю родину, кожен члени якої виконував певний технологічний етап процесу (подрібнення воску, розминання, крутіння гнота та ін.). Другий спосіб – багаторазове «мокання» свічок к розтопленій віск. Третій спосіб, що поширився у другій половині ХХ ст., – «лиття» із застосуванням металевих трубочок. В останні десятиліття, з відродженням традицій, з'явилися нові способи виготовлення свічок: виливання у силіконові форми і скручування із листа вощини.

З'ясовано, що найчастіше свічки виготовляли до свят: Різдва, Стрітєння, Великодня, а також для використання в обрядах життєвого циклу і в народній медицині. Багато свічок бджолярі виготовляли на церкву.

Найбільші апотропейні властивості мають стрітенська (громнична) і страсна свічки. Основне функціональне призначення стрітенської свічки – захист від грому, що відображене і в другій її назві – громниця, громнична. З метою захисту від грози і бузі свічкою викурювали хрести на сволоку; підпалювали дітям і дорослим волосся «на криж» – над лобом, ззаду, над вухами, щоб не боялись грому; запалювали / запалюють свічку при грозі, вірячи, що земний вогонь відверне небесний і вбереже оселю. За полум'ям свічки під час освячення прогнозували погоду на літо – грозове чи тихе. Страсну свічку використовують для захисту господарства і оселі від «недоброго» і «злого» на свята – обряд обходу всіх споруд із запаленою свічкою, і на весь рік – викурювання хреста на одвірку, що «зле» не увійшло до хати. Із вогнем страсної свічки пов'язують щастя в родині, успіх у веденні господарства та ін. – саме з цією метою свічку несуть додому. Зафіксоване використання стрітенської свічки у поховальних обрядах і народній ветеринарії, а страсної – у народній медицині. Специфікою обрядових вічок є те, що на Стрітєння можна святити багато свічок, а на Чистий четвер (на Страсть) – лише одну.

В обрядах життєвого циклу свічка найбільшу роль відігравала у весільних дійствах. Зібрані матеріали підтверджують трансформацію традиції виготовлення і функціонального призначення весільної свічки. В останні десятиліття вона із суто весільної перетворилась у вінчальну, хоча давню роль свічки (об'єднання на порозі, коли наречений прийшов до

нареченої) респонденти не знають. Старші пам'ятають, що раніше із свічкою зустрічали молодят з вінчання, а сьогодні свічки наречені тримають під час вінчання. Свічки прибивали на стіні над молодятами, або ж ставили у хліб, який лежав на столі перед ними. Свічка – невід'ємний атрибут поховальної обрядовості. Зафіксований звичай пошуку потопельників із свічкою.

На основі польових етнографічних матеріалів, наукових статей і публікацій у соціальних мереж доведено, що воскова свічка мала широку сферу застосування і широке функціональне навантаження, що базується на давньому культурі вогню.

Для відтворення повної картини ролі воскової свічки в житті мешканців Правобережного Полісся, потребують дослідження інші регіони Волинської, Рівненської, Житомирської і Київської областей.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Анастасія Панкова про віск, свічки та народні вірування (2018). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zyFEEJTnvBc> (дата звернення 10.09.2023).
2. Боряк О. «Як янгол вестиме до Бога...»: поховальна обрядовість українсько-білоруського пограниччя. Київ : ДІА, 2021. 352 с.
3. Виготовлення стрітенської свічки традиційним способом та вірування, з нею пов'язані (Відео) (2018) / О. Нагорнюк, А. Панкова. URL: <https://old.honchar.org.ua/p/stritennya-pershe-vesnyane-svyato-ukrajintsiv/> (дата звернення 30.07.2023).
4. Дмитренко А. Народне православ'я: стрітенська свічка у побуті і святково-обрядовому житті українців Волині. *Історія та сучасність православ'я на Волині: Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції*, 12 листопада 2015 р. Луцьк: Видавничий відділ Волинської єпархії УПЦ, 2015. С. 130–136.
5. Дмитренко А. Продукти бджільництва в обрядовому житті Волині і Полісся: воскова свічка. *Етнічна історія народів Європи: Традиційна етнічна культура слов'ян*: Зб. наук. пр. Київ: Стилос, 1999. С. 35–39.
6. Дмитренко А. Стрітенська свічка у народній медицині та ветеринарії українців Правобережного Полісся. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи: Матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 40–45.
7. Дмитренко А. Стрітенська свічка як оберіг від грози у світоглядних традиціях українців Волині (за польовими матеріалами). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю*. Матеріали LVI Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції. Наук. зб. Вип. 56 / Упор. Г. Бондаренко, А. Силук. Луцьк, 2015. С. 228–234.
8. Мовна У. Стрітенська свічка: український обрядовий контекст та рольові функції. *Народна творчість та етнологія*. 2014. № 5. С. 6–13.
9. Музей-архів народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.
10. Ніколаєва А. Воскова свічка як елемент символічного захисту українців (кінець XIX – початок XXI ст.). *Етнічна історія народів*. Вип. 38. Київ, 2012. С. 49–56.
11. Панкова Н. Стрітення – перше весняне свято українців (2018). URL: <https://old.honchar.org.ua/p/stritennya-pershe-vesnyane-svyato-ukrajintsiv/> (дата звернення 10.09.2023).
12. Пархоменко Т. Використання свічки в народному знахарстві. *Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся*. Вип. 1. Рівне: Волинські обереги, 2001. С. 27–38.

13. Пархоменко Т. Оберегове застосування воскової свічки та льону в народних віруваннях та обрядах Західного Полісся. *Західне Полісся: Мат. наук.-практ. конф., присвяч. 30-річчю Сарнен. історико-етнографіч. музею*, 3-4 груд. 2004 р. м. Сарни, Рівнен. обл. Рівне, 2004. Вип. 1. С. 140–148.
14. Пархоменко Т. Ритуальне застосування свічки у весільних обрядах. *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 5. С. 89–92.
15. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 200 с.
16. Свічки воскові вушні для дорослих. URL: <https://zemledar.ua/svichki-voskovi-vushni-dorosli> (дата звернення 05.09.2023).
17. Сукання свічки з бортного воску. *Майстерня «Дика свічка»*. (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5bFccc-oUYc> (дата звернення 10.09.2023).
18. Чубинський П. Мудрість віків. Кн. 2. Київ : Мистецтво, 1995. 224 с., іл.

DMYTRENKO A. A., candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Museum Studies,
Monument Studies and Information Technologies, scientific researcher
e-mail: dmytrenko.a@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>
Lesya Ukrainka Volyn National University
State Research Center for the Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters
Druzhby Narodiv 13, Lutsk, 47017, Ukraine

TRADITIONS OF PRODUCTION AND FUNCTIONAL USE OF WAX CANDLES IN THE ZARICHNE REGION (RIVNE OBLAST): based on field materials

Research aim. is to study the traditions of making and functional purpose of wax candles based on expedition materials collected in Zarichne region. The realization of the formulated goal involves solving the following tasks: to analyze traditional and modern methods of making wax candles; to find out which dates and events were most often made of svichki; consider the customs associated with the manufacture and consecration of street and passion candles, their use and apotropaic properties; highlight the peculiarities of making a wedding candle and changes in its functional load; note the peculiarities of making funeral candles. The object of research is a wax candle as an attribute of calendar and family rites, a relic of the cult of fire. The subject of the study is the manufacturing, application, and apotropaic properties of the wax candle.

Methodology of the research. The research based on the principles of historicity, objectivity, systematicity, and complexity; historical research methods (analysis and synthesis, typological, comparative-historical). The ethnological research method used is the collection of field materials according to the authors program-questionnaire; the collection of information was carried out using the bush method of ethnological research. Field materials collected by the author in the Zarichne region were used. The term “Zarichnenshchyna” is used in the meaning of the district until 2020. After the administrative reform, the surveyed settlements became part of the Varash, Zarichne and Loknytsa territorial communities of the Varash district of the Rivne region

The scientific novelty of the article lies in the fact that, for the first time in the Ukrainian ethnological literature, it highlights the ethno-cultural features of the wax candle of the Zarichne region, and the used field materials are introduced into scientific circulation for the first time.

Conclusions. It was found out that the most ancient way of making candles was twisting, rocking. From the second half of the 20th century. use soaking and pouring into metal tubes. In recent decades, the twisting of candles from a sheet of wax and pouring them into detachable silicone molds has become widespread. It is noted that candles were made for the holidays of the calendar and family cycles. Street and passion candles were most used. The first candle is most often used as an apotropaic remedy against thunder and storm. Passionate candle, according to the beliefs of Polish people, is a

powerful apotropaean against impure and evil. Changes in the production and functional purpose of the wedding candle are substantiated: now it is usually bought; and from a purely wedding candle, which symbolized the union of newlyweds and their families, it was transformed into a wedding candle. A funeral candle is bought, or a “stritenska” candle is used.

Key words: intangible cultural heritage, wax candle, calendar and family rites, beliefs, folk knowledge, Zarichnenshchyna.

References

1. Anastasia Pankova on wax, candles and folk beliefs (2018). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zyFEEJTnvBc> (application date 10/09/2023). (in Ukrainian)
2. Boryak O. "Yak yangol we know to God...": The ritualism of the Ukrainian-Belarusian border guard is commendable. Kyiv: DIA, 2021. 352 pp. (in Ukrainian)
3. Making a street candle in a traditional way and the beliefs associated with it (Video) (2018) / O. Nagorniuk, A. Pankova. URL: <https://old.honchar.org.ua/p/stritennya-pershe-vesnyane-svyato-ukrajintsiv> (application date 07/30/2023). (in Ukrainian)
4. Dmytrenko A. Folk Orthodoxy: the street candle in everyday life and festive and ritual life of Ukrainians in Volyn. *History and modernity of Orthodoxy in Volyn: Proceedings of the 6th international scientific and practical conference*, November 12, 2015. Lutsk: UOC, 2015. P. 130–136. (in Ukrainian)
5. Dmytrenko A. Products of beekeeping in the ritual life of Volyn and Polissia: wax candle. *Ethnic history of the peoples of Europe: Traditional ethnic culture of the Slavs*: Collection. of science pr. Kyiv: Stylos, 1999. P. 35–39. (in Ukrainian)
6. Dmytrenko A. Street candle in folk medicine and veterinary medicine of Ukrainians of the Right Bank Polissia. *Humanitarian space of science: experience and prospects: Proceedings of the III International Scientific and Practical Internet Conference*. Pereyaslav-Khmelnytskyi, 2016. P. 40–45. (in Ukrainian)
7. Dmytrenko A. Street candle as a talisman against thunderstorms in worldview traditions of Ukrainians in Volyn (based on field materials). *Past and present of Volyn and Polissia. Necropolis of the region. Materials of the LVI Volyn scientific historical and local history conference*. Science coll. Vol. 56 / Ref. G. Bondarenko, A. Silyuk. Lutsk, 2015. P. 228–234. (in Ukrainian)
8. Movna U. Street candle: Ukrainian ritual context and role functions. *Folk creativity and ethnology*. 2014. No. 5. P. 6–13. (in Ukrainian)
9. Museum-archive of folk culture of Ukrainian Polissia of the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters. (in Ukrainian)
10. Nikolayeva A. The wax candle as an element of symbolic protection of Ukrainians (end of the 19th – beginning of the 21st century). *Ethnic history of nations*. Vol. 38. Kyiv, 2012. P. 49–56. (in Ukrainian)
11. Pankova N. Stritennya – the first spring holiday of Ukrainians (2018). URL: <https://old.honchar.org.ua/p/stritennya-pershe-vesnyane-svyato-ukrajintsiv/> (access date 09/10/2023). (in Ukrainian)
12. Parkhomenko T. The use of candles in folk medicine. *Ethnocultural heritage of Rivne Polissia*. Vol. 1. Rivne: Volynski oberegy, 2001. P. 27–38. (in Ukrainian)
13. Parkhomenko T. The use of wax candles and linen in folk beliefs and rites of Western Polissia. *Western Polissia: Mat. science and practice conf., dedicate. On the 30th anniversary of Sarnen. historical and ethnographic museum*, December 3-4. 2004, Sarny, Rivne. region Rivne, 2004. Issue 1. P. 140–148. (in Ukrainian)
14. Parkhomenko T. Ritual use of candles in wedding ceremonies. *Folk creativity and ethnography*. 2004. No. 5. P. 89–92. (in Ukrainian)
15. Parkhomenko T. Calendar customs and rites of the Rivne region. Rivne: Publisher Oleg Zen, 2008. 200 p. (in Ukrainian)
16. Wax ear candles for adults. URL: <https://zemledar.ua/svichki-voskovi-vushni-dorosli> (date of application 09/05/2023). (in Ukrainian)
17. Twisting a candle from wax. “Wild candle” workshop (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5bFccc-oUYc> (access date 10.09.2023). (in Ukrainian)
18. Chubynskyi P. Wisdom of the ages. Book 2. Kyiv: Mystetstvo, 1995. 224 p., illustrations. (in Ukrainian)